

63.3(Б

• К

БД
ЖӘНЕ
ЕР

Манаш
ҚОЗЫБАЕВ

ТҰЛҒАЛАР
ТҰҒЫРЫ

ДАЛА ПЕРЗЕНТІ (Академик Әлкей Марғұланның туғанына 90 жыл)

Адам баласы туады, дүниеге келеді, онда тұрған не бар! Бұл өмірде кім келмейді, кім кетпейді? Шырылдап туып, еңіреп жатқан пенде аз ба? Әңгіме — сол өмірге кім келді, дүниеден қалай өтті. Өркениетке не берді ол? Адам болып туып, адам болып өмір сүре алды ма? Әлде мөлдірді лайлап, тазаны ластап, адалды арам, жарықты қараң етті ме ол, аруақты аттап, адам деген атақты даттап өтті ме екен сол жазған. Басқаша айтсақ, пенде болып туғанның бәрі бірдей Адам деген атаққа лайық бола алмай, кемеліне тола алмай, тұғырына қона алмай өтеді. Өмірі гүлдеп жайнаған, пейіш бағында туа сала сайраған, нарыққа парық бере алмай, туған халқының жылап, күйзеліп отырғанын көре алмай өз тойғанына мез болып, жалғанды жалпағынан басып, асып-тасып тайраландағандардың бәрі бірдей Дана болмаса керек. Биліктің буына, атақтың шуына тоймаған, дүниенің тұтқасын ұстап тұрмын деп ойлаған әкім-төрелер, өз байлығына өзі тұншығып өлген сасық байлар, жалаң күшіне сенген дарақы жандар қазақ сахарасында аз болған жоқ. Тарих олардың есімін хаттамаған, халық жадында ұстап жаттамаған!

Қазақта «Адам» деген ұғымды әртүрлі түсінеді. «Әйел», «еркек» деп жынысын, «ер» деп тынысын, «кісі» деп ұлысын айтады. Істеген ісіне, көрсеткен күшіне, жауға деген айбатына, жұмысқа деген қайратына қарай, досқа деген қарекетіне, дұшпанға деген әрекетіне қарай «азамат», «ұл-ақ екен», «бәрекедді», «кісі ғой» деп көңіл қошын білдіреді. «Отан» деп лүпіл қаққан жүрегі болса, «елім» деп еңіреп етегі толса, «халқым» деп қайысқан перзенті болса, қайран қазақтың арманы бар ма?!

Қазақ халқы — ұлылардың сахарасы. Оның ғасырлық елін қорғайтын, ерін қолдайтын перзент тәрбиелеу, ата-баба салтын, ұлтжандылықты, ұлтқандылықты бойына ана сүтімен дарытар халық педагогикасы — тәрбие жүйесі бар. Ұл мен қызын қалай тәрбиелеуде халқымыз даналық көрсеткен. 13-те ұлын, 15-те қызын ұландық санатқа жеткізген. 16-да Орда бұзып, хан кеңесіне кірген олар. Болар баланы болмысынан таныған, туғаннан қарнын шертіп жатқан Құрманғазыдай күйшінің нәзік жан-дүниесін ата-анасы ерте сезген. Жауырынына жал сияқты жабыса біткен қалы бар Бөгенбайды анасы тіл-көзден, туған күннен аман сақтаған. Жетімін жылатпай, жесірін қорлатпай, құрдасын құдайдай ұстаған, қариясын дана деп, өскен жасты аға деп, ат жалын тартып мінген перзентті пана деп таныған ол.

Шүкіршілік етер бір жай — даламыз қандай кен болса, халқымыздың пейілі де сондай кен, жер қойнауы қандай бай болса, жүрегі де сондай бай. Жүрегінің байлығы — сәбидей тазалығы, оның ешкімге жамандығының жоқтығы, бейбіт момындығы.

Иә, сонымен бірге халқымыз — батыр да халық. Ол еңкейгенге еңкейеді, шалқайғанға шалқаяды. Шірене қалса асқар-асқар тауларына сүйенеді, еңкейе қалса, иен елін көреді, қаз-қатар тұра қалса, азаматтығына, өзінің парасаттығына сенеді. Сөйлесе Қазыбек данадай шешендігі бар, Төле бидей көсемдігі бар, Әйтеке бидей өктемдігі бар, айтыса қалса, дауласа қалса Бөгенбайдай ерлігі бар, Қабанбайдай ірілігі бар, қиыннан қиыстырып жол табар Абылайдай тірлігі бар, Бауыржандай өрлігі бар ел. Міне осындай сайын даланың көп даналарының бірі — Әлкей Марғұлан.

Әлкей Марғұлан. Бұл есімді атаған кезде қазақ қауымының, оның тарихының бір белесі көз алдына келеді. Ол — қаһарлы да шерлі, айбынды да мұнды, ерлік пен қасіретке толы XX ғасыр. Ол — сол ғасырды дүбірлеткенгүмбірлеткен, көсем сөз бен қаһарлы іспен бірге қайғы-қасіретке батқан ерлердің заманы. Ол заман — Алаш азаматының заманы, елім деп еңіреген, халқым деп қайысқан қаһармандар заманы.

Әлекең неге дара болды, дана болды деген сауалға бір сәт тоқталайық.

Қара Ертістің бойын жағалай, Орталық Қазақстанға қарай ойысар, жарыса созылған даланы еске алыңыздаршы. Қалмаққырғаннан шыға бере Қызылтаудың өңірінде Жүсіпбек Аймауытов дүниеге келді. Баянауыл тауының қос өңірінде таяқ тастам жерде Аймановтардың елі, Марғұлан ауылы, Сәтбай ауылы, Сұлтанмахмұт ауылы, Шорман ауылы, Мәшһүр Жүсіп Көпеев ауылы, осы өңірдің Далба тауына жалғасқан жерінде Бұқар баба елі, одан әрі Қарқаралы арқылы Қасым Аманжоловтың еліне жалғасады. Ендеше Әлкей ағамыз өмірге келген сол бір дархан дала — ұлы шоғырлардың дәстүрлі елі, кезінде Абылай бастаған ұлы батыр бабаларымыз ту көтеріп дабыл қақса, Бұқар бастаған даналар ісі қазақ елінің рухын шындаған даналар өңірі. Басқаша айтқанда, бұл — тұнық бұлағы бар, жайқалған құрағы бар, ата-мекен тұрағы бар, жанған шырағы бар өңір еді. Осы бір өңірде туған ұлылардың есімін атауға бір күн уақыт керек болар еді. Он мың жанға туған ұлылардың үлесін санаса осы бір өңір барша әлемдік рекордты жасады десек ешбір қателеспеген болар едік. Әлекеңнің ортасы осы ұлылар өңірі. Олардың мұрасы, олардың өсиеті қадам басқан сайын көз алдына елестер ұлылар бейнесі. Бұл өлкеде дүниеге келіп, өмір туралы ойланбай, толғанбай өткен перзент бар ма екен! Ұлттық генофонд, ұлттық қор дегеніміз не? Меніңше, осы бір ұғымның қазақ өмірінде тағы бір-екі түсінігі бар сияқты. Халқымыз мал бағып, көшіп-қонып өмір сүруіне байланысты «Қор үзілмесін, отың сөнбесін», — деп айтады. Жаугершілік заманда қымыздық қоры үзіліп, сумалды ашыта алмай зар жылайды екен. Халық өз басына күн туғанның бір белгісі қылып, міне, осы қор үзілгенді айтады екен. Міне, сонда дана ата-бабамыз осы қорды жаңа туған құлынды сойып, соның ас қазанының мәйегінен алады екен. Ал көшпенділік кезінде от бір сөнсе, қайта от жағу өте қиын мәселеге айналған. Шаңырағы ортасына түсіп, әулет құрығанда «оты сөнеді!» деген теңеу осыдан шыққан. Міне, Әлекеңдер халқымыз ғасырдық күрестен шаршап, шалдығып, XIX ғасырдың аяғында, XX ғасырдың басында қайта түлеп, ұлттық сана-сезімі ояна бастаған, «Оян, қазақтың» өкілдері

еді. Халқымыз өзінің қоры үзілмегенін, оты сөнбегенін, болашаққа үміт артқанын дәлелдеуге бел байлаған ұрпақтың перзенті еді. Атақты қанжығалы Бөгенбай батырдың замандасы Олжабай батырдың ұрпағы Әлекең асылдың сынығы, тұрпардың тұяғы болатын.

Әлкей Марғұлан... Бұл есімді жеке-дара атай алмайсын. Дала өңірінде туып, ерте есейген Әлекең болашақ даналар ордасына ілікті. Онымен бірге ұлы Мұхтар, ұлы Қаныш, ұлы Жүсіпбек бірге өсті. Кешегі Абай, Шәкәрім мұрасы оларға болашаққа жол сілтеді. Әлекеңнің ауыз әдебиетіне деген ынтызарлығы сол кезде қалыптасты. Ленинградта оқып, Шоқан дана өткен жолды көрді. Мұхтармен, Қанышпен бірге өскен ол оларға еліктеді, үйренді, талапталды, еңбек студен бір сәт жалықпады, Әлекең қанша кішіпейіл болғанымен өзінің «мен» деген жеке даралығын жоғалтпады, көлеңкеде қалмады. Олар да Әлекең өз жүректерінің төрінен орын берді. Міне, осылай Әлекең көп білетін, көп түйетін әмбебап ғалымға айналды.

Әлекең шығыстанудың ірі ғалымы бола тұра, оның археологиялық саласынан маманданды. Осының қандай құпиясы бар?

Әлекеңнің бұл мамандықты таңдап алуындағы негізгі сыр халқымыздың басынан кешкен өркениеті ғылымда ұзақ жылдар жұмбақ болып, қираған қалалармен, көмілген обалардың астында жатқандығында болу керек. Атақты неміс ғалымы-ойшылы Освальд Шпенглер өзінің «Закат Европы» деген еңбегінде көрсеткен 8 мәдениеттің — египеттік, индиялық, вавилондық, қытайлық, аполондық (грек-римдік), магиялық (византия-арабтық), фаустық (батыс-еуропалық), майя және қалыптаса бастаған орыс-сібір мәдениеттерінің ішінде қазақтың, басқа шығыс халықтарының — көшпенділердің өркениеті аталмай келді. Әлекеңнің ғылымдағы алтын тұғыры осы өркениеттің адам баласының тарихындағы орнын ашуға байланысты. Ғалым Ахмет Байтұрсыновтың атақты «Әдебиет танытқышында» көрсеткен рухани-көрнек мәдениетінің бес түрін де барынша пайдаланды. Ол -Ахаң айтып кеткен сәулет өнері, сымбат өнері, кескін өнері, әуез өнері, сөз өнері еді. Өткеннің тарихи сырын, аңыздар мен эпикалық жырларда жатталған мұңын, тірнек және көрнек мәдениетте ескерткіш болып табылған көне тарихтың ізін Әлекең бір арнаға сала білді. Ежелгі көшпенділердің көш жолдарын, сахараның құлазыған құмдарын, тіршіліксіз қалған құба жондарын жақсы білген Әлекең өмір бойы осы бағытта ізденіс жасады. Ендеше бұл мамандық бойындағы барша қасиетті, күш-қуатын жан-жақты ашуға мүмкіндік беретінін ғалым жақсы түсінеді.

Әлекең — дала перзенті. Ол еліміздің ең үлкен шаһарында оқып, ең даланы ақсап келетін-ді. Өзінің өксігін басып, арманын тек далаға ғана айтатын, ағынан жарылатын. Осы даламен оның ғажайып достығы оны саясаттандырған ғылымнан алшақ ұстауға дәнекер болды, ал топалаң-зобалаң заманда ұзақ уақыт экспедицияларға кеткені ғалымды қуғын-сүргіннен аман сақтап қалды. Дала перзенті өзінің осы сүйіспеншілігін өмірінің соңғы күніне дейін өз бойында тұмардай ұстады, оны иманына айналдырды. Сыр, Талас, Шу бойындағы Отырар, Тараз, Сайрам, Сығанақ қалалары арқылы Әлекең

көне тарих құпиясына үңілді. Балқаш, Тоқырауын, Бетпақдала, Шерубай — Нұра жағасындағы Беғазы — Дәндібай, Беласар, Елшібек, Қарқаралы, Қент, Бесоба, Кеңтөбе, Баянауыл, Ереймен, Қаракөл өңірі, Кеңгір, Жезді, Сарысу, Атасу өзендерінің бойы, Алтын Шоқы — Сары-Арқа белінің тарихын зерттеді. Көшпенділер мен қала өркениетіне Отан болған ұлы даланың құпиясын ғылыми түйіндеді.

Міне, Әлкей Хақанұлы Марғұланның ғылымға сіңірген сан-салалы еңбегінің ең басты нәтижесі — ол барша әлем тарихында қазақ сахарасындағы көшпенділер өркениетінің орны мен маңызын ашуында, «қазақ» деген халықтың тарихи дамуы негізінде этнос болып қалыптасуын көрсетуінде. Халқымыздың әлем тарихындағы мәртебелі дәрежесін, мәртебелі қасиетін ашып беруінде болса керек.

Әлекең — жортқанда жолы болған, жолдасы қыдыр болған дархан жан. Ол академик В.В.Бартольдтан, академик С.Ф.Ольденбургтен, академик И.Ю.Крачковскийден, академик Н.Я.Маррдан, академик А.Н.Самойловичтан, академик В.В.Струведен, Е.Я.Владимирцовтан, М.И.Мещаниновтан, В.Л.Щербадан дәріс алды. Жаратқан ием жар болып, Әлекең академик А.Е.Ферсманның, профессор С.И.Руденконың басшылығымен ұйымдастырылған Қазақстан, Алтай экспедицияларының жұмысына қатысты. Академик С.Ф.Ольденбургтің, Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі А.Ю.Якубовскийдің басшылығымен шығыс елдеріне байланысты деректерді зерттеді, шығыс Түркістан археологиясы мен өнері бойынша маманданды. Ұлылар сахарасының самал ауасын жұтып, ұлылар арасында өсіп, ұлылардан тәлім-тәрбие алған Әлекең жеке алып тұлға болып осылай қалыптасты.

Әлекең қатардағы ғалым, қайраткер, азамат емес. Ол — ғалымдар көшін бастағандардың бірі. Ол — қайраткерлікті жарқылдатып, шатырлатып, жекпе-жекке шықпай, бабымен, сәнімен, ғылыммен, өнермен жай басып, дәл басып қана жасаған жоқ. Ол — азаматтықты күнделікті ісімен, қажымас күшімен дүлдүлдікті бұлбұлдықпен жалғастырған ғалым.

Ә.Марғұлан сонау Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Т.Рысқұлов, Қ.Сәтбаев, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин сияқты алыптардың тобынан, солардың соңғы легінен еді. Сол ұлы көште Әлекеңнің өзіндік орны болды, өзіндік жолы болды, өзіндік мектебі болды, өзіндік іс-қаракеті болды. Олар әр салада дара болды, дана болды, бірін-бірі толықтырды, барлығы жиылып, ғылымда, өнерде, білімде ұлы шоғыр құрды. Сол шоғырдың ішінде Әлекеңнің шоқтығы биік, жүзі жарқын, есімі мәшһүр болды.

Әлекеңдер тар жол, тайғақты кешіп, халқымыздың үзіліп бара жатқан ұлттық қорын жалғады, халқымызды оятып қана қоймады, терезесі теңдес халықтардың дәрежесіне жеткізді. Ә.Марғұланның тағылымының негізгі бір түйіні осында болса керек.

Ә.Марғұлан сияқты перзенті бар халқымыздың ұлттық қоры үзілмейді, халқымыздың аты сөнбейді, болашаққа өрлейді. «Бизнес» деп сарнап, алыпсарарлық саудамен елді алдап, арбап жатқан өтпелі заманда халқы-

мыздың ұлттық қоры үзілмесін, ағайын! Ә.Марғұлан тағылымының бізге, болашаққа артар жүгі осында.

Қазақ мәдениетінің бірі, қазақ ғылымының арысының бірі, кешегі ұлы Мұхтардың досы, ұлы Қаныштың сарбаздарының бірі, бірі болса бірегейі, бұл күні арамызда жоқ, бірақ рухани бізбен бірге, тәуелсіз, дербес елдің рухын көтеріп, баршамызға шаршағанда аруағы қолдап, шалдыққанда дем беретін ғазиз ұстазымыз Әлекең бүгін тірі болса 90-ға келер еді. Ұлы ойшылдарға тән кең мандайын жарқыратып, ғажайып бұйра шашы қос айырылып, жадыраған жүзі кенет бір қалың ойға шомып, ақырын ғана езу тартып, мінбеге шығар еді. Ақырын бастап, ойды алыс-алыс тастап, бүгінгі күнді ғасырлар жырына толтырар еді, кемеліне келген дана жас балаға да қарап, ата батасын, ұстаздық алғысын айтар еді-ау!

Әлекеңнің сөйлеу, ойлау, толғау ырғағында Мұхтар ағамен үндестік бар еді. Әлекең де Мұхаң сияқты сөзді ақырын бастайтын. Ғажайып ойшылдардың лықылдап «мені айт», «мені айт» — деп келіп тұрған ойлары сол бір сәтте тоғысып, оларды әуелі іркілтіп тастайтындай көрінетін. Ойлар орын-орнына келіп, кешікпей тұжырымдар ағыл-тегіл төгіліп, бір теңіздегі толқындар сияқты жарға соғатын. Тындаушы қауым ұйып, ой мұхитына саяхат шегетін. Кейбір сәтте терен ойды келте доғарып, көптен толғанып жүрген жаңа бір идеяның арнасына түсіп кеткен кезде тындаушы қауымның ой толқындары басынан асып, бірін-бірі асыра қуып бара жатқан толқындардай әсер ететін. Қорқыт, Алпамыс, Қобыланды, Тарғын, Манас, Қамбар, Баян, Жошы, Алаша хан, Ақсақ Темір, Шыңғыс хан, басқа да тарих кейіпкерлерімен бірге жасасқандай сыр шертетін.

«Қазақ әдебиеті», 1994 ж. 24 маусым.

ҒАБЕҢНІҢ АЯСЫНДА

Өнер қайраткерлерінің ішінен Хәкімжан Наурызбаевпен ерте кезден сырласпын. Бірде Хақаң адамның жеке қасиеті мен оның мүсіні арасындағы байланысты сөз етті.

— Мәриям Хәкімжанова апайдың мүсінін тез жасадым. «Апа осы сіз қалай ақын болдыңыз?» — деп сұрадым. Қарсы алдымда отырған апай өзгеріп сала берді. Балғын жас шағы, алғашқы махаббаты туралы ғажайып әңгіме бастады. Ғашық болған екі жастың бір-біріне шығарған өлеңдері терең де тұңғыық сырға толы. Қуанышы мен қасіреті, өкініші мен өксігі қатқабат араласқан жастықтың лебі есіп тұр. Мен мөлдір махаббаттың құдіретін сезінгендеймін. Апайдың мұңлы үні тіпті тас жүрек жанға жеткендей. Омырауы жасқа толып кетті, ақ жүрегінен ашылды. Мәриям апайдың мүсінін бір сеанста жасадым. Өзім осы құдіретке күні бүгінге дейін таң қаламын.

Енді бірде есімі елге танымал адамның мүсінін жасауға тура келді. Алдымда тастан маска киіп алған адам отыр. Сұраққа қысқа, устав тілімен жауап береді. Ал мен болсам осы жұмбақ тұлғаның жан дүниесін ашқым келеді, тасқа тыныс беруге тырысамын-ақ. Бірақ, менің кейіпкерім өз мінезінен өзгермеді. Амал қанша, мен тек қана жалпы бейнесін жасағанымна қанағат еттім...

Қазір Ғабеннің мүсінін жасауға талпынудамын. Бірақ, бір ғажап жері — Ғабен маған ашылмай-ақ қойды. Сен осы жексенбіде сеансқа қатысып, маған көмектессең қайтеді?

Мен уәде бердім. Келіскен күні, сол сағатта мен де келдім. Ғазиза жеңгеймен кешікпей Ғабен де жетті. Сеанс басталды. Мен шеберхана ішінде Ғабен естірте әңгіме бастадым.

— Аға! Қазақтың ескі бір әңгімесінде үш сөз бар екен. Бірі — «Мыңның жүзін білгенше, бірдің атын біл». Екіншісі — «Екіге орын бер, үшке берме». Үшіншісі — «Жанындағы жақсыңды ортаға салма!».

— Қызық екен. Сонда бұл үш сөздің түп-төркіні қайда деп білесің? — деді Ғабен мені сынағандай.

— Қазақ танымайтын жанға одағай сөзбен сөз арнамаған халық. Адамның есімі — ол адамның өзі, оның қадірі, парасаты, қасиеті. «Танымасын сыйла-мас» — дейді халық. «Жақсы әке нашар балаға өмірлік азық» деген де бар. «Пәленше!» деген сөзім қамал бұзады. «Сырым айтты», «Бұқар жырау айтты», «Қаз дауысты Қазыбек айтты» деген сөздердің құдіреті осында болар.

— Жарайды, — деді Ғабен. — Бірінші сөз түсінікті дейік. Ал екінші сөздің сыры неде?

— Қазақ сый-құрметті таспен де, аспен де білдірген. Бас табаққа төрт адам отырған. Үй иесі және үш қонақ. Егер төрте отырған адам екінші адамға орын берсе, үшінші орын құрметті топтың санатында болады. Ал одан жылжып үшінші адамға орнын берсе, төменгі қатарға сыдырылып қалғаны.

— Қызық екен. Ой, шіркін қазақ, айтқышсың-ау.

— Жанындағы жақсысы ол заманда ер-тұрманы, қару-жарағы, кездігі, пышағы, белбеуі, шақшасы. Шын мәнінде санаулы ғана дүние. Кедей өз бойын күте алмаған. Насыбайдан көңілі қалатын қазаққа жанындағы жақсыны ортаға салсаң, хан-талапай қылып, қалап, тіпті болмаса талап алған. Үшінші сөз осыдан шыққан болу керек.

Ғабеннің көңілін баулаған мен қазақ әдебиетіндегі әйел образы туралы сөз қозғадым.

— Ғабен, Сіз Горький дәстүрін қазақ әдебиетінде жалғады дейді кейбір әдебиетшілер. Менінше, бұл жаңсақ пікір. Горький қазақ әйелдерінің бейнесін қандай данышпан болса да сомдай алмаған болар еді.

— Иә, қазақ әйелдері өз алдына бір дүние. Халқымыз «он үште ұл ұлан, он алтыда қыз ұлан» — дейді екен. Ұлы да, қызы да қолына қару алып, ғасырлар бойы байтақ даланы қорғады ғой олар. Міне, сондықтан да қазақ қызы бетін жаппаған, садақ тартқан, қылыш шапқан, найза шанышқан, ол жігіттей жіптік иықты, білекті келген. Қос анарын тартып тастаған ол жара-